

سرگذشت مردم سیراف

در کتاب «تاریخ المستبصر» ابن مجاور

● مجتبی خلیفه

شده است.

به احتمال قوی
سرودن اشعار
فارسی نشان از تبار
ایرانی ابن مجاور
دارد

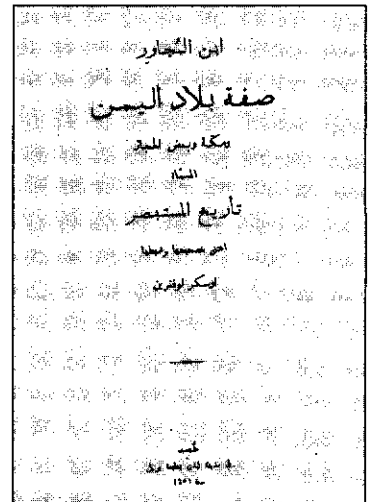
تاریخ المستبصر در دو قسم تدوین یافته است. نخستین بار اوسکار لوفگرن (Oscar Löfgren) جلد اول کتاب را در سال ۱۹۵۱ و جلد دوم آن را در سال ۱۹۵۴ در لیدن هلند در سلسله انتشارات ای. جی. بریل (E.J. BRILL) تصحیح و به چاپ رسانید. با وجود ارزش بیش از حد کتاب برای تاریخ ایران، به ویژه کرانه‌های ساحلی خلیج فارس و دریای عمان و مهاجرت اقوام ایرانی به سواحل دریای سرخ، متأسفانه تاکنون این اثر به فارسی ترجمه نشده است.

کتاب تاریخ مستبصر را می‌توان سفرنامه نامید، زیرا بسیاری از نقاطی را که ابن مجاور درباره آن بحث می‌کند خود دیده و سفرهای بسیاری به سواحل دریای سرخ و عمان داشته است. در واقع کتاب او کتابی جغرافیایی است که مانند کتاب‌های مسالک و ممالک قرون نخستین هجری تدوین یافته است.

ابن مجاور در تاریخ مستبصر جغرافیای تاریخی صفحات غرب و جنوب غرب شبه جزیره عربستان، سواحل عمان، سواحل دریای سرخ و تا حدود اندکی خلیج فارس را تا دهه‌های نخستین قرن هفتم هجری تشریح کرده است.

مشخصه بارز کتاب ابن مجاور، ذکر راویان حوادث تاریخی توسط اوست، به گونه‌ای که اغلب اسامی راویان نقل شده است؛ البته راوی بسیاری از روایات و حوادث خود اوست.

ابن مجاور کتاب خود را با شهر مقدس مکه آغاز می‌کند: ذکر نام‌های مکه (مکه، بلد، قریه و ام‌القری)، ویژگی‌های آن شهر، ذکر

■ صفة بلادالیمین و مکه و بعض الحجاز، المستماه تاریخ المستبصر

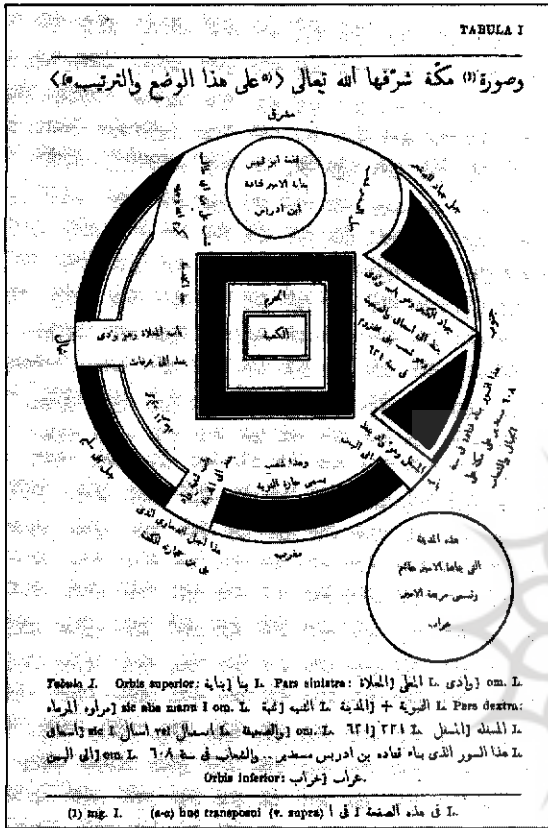
■ نویسنده: ابن مجاور

■ مصحح: اوسکار لوفگرن

■ ناشر: لیدن، مطبعه بریل (جلد ۱، ۱۹۵۱ / جلد ۲، ۱۹۵۴)، ۳۰۴ ص

کتاب صفة بلادالیمین و مکه و بعض الحجاز معروف به تاریخ المستبصر نوشته ادیب، محدث و مورخ معروف، جمال‌الدین ابی الفتح یوسف بن یعقوب ابن محمد الشیبانی دمشقی مشهور به «ابن مجاور» است که در حدود سال ۶۲۷ هجری قمری به عربی نگاشته

ترسیم موقعیت شهر مکه توسط ابن مجاور، از کتاب تاریخ المستبصر

ارزش کتاب تاریخ مستبصر برای تاریخ ایران از بابت اشارات سودمندی است که ابن مجاور در لابلای روایات خود درباره مناطق ساحلی دریای سرخ، درباره برخی مناطق ایران چون سیراف، کیش، کرمان، خراسان و نیز اقدامات عمرانی پادشاهان باستانی ایران در این مناطق ارائه کرده است

والیان مکه (از نسل امام حسن (ع))، نقشه مکه، دادوستد، مسافت مکه نسبت به مدینه، مسافت مکه نسبت به طائف. در ادامه به توصیف دیگر شهرها و روستاهای شبه جزیره چون طائف، الوهط، صعده، حجاز، جدّه، صهاربیج، زبید، باب المندب، عارة، مفاليس، عدن و... پرداخته است.

در جلد دوم نیز شهرهایی چون جند، ذی جبله، صنعا، نجران، شرف، غلافقه، جزیره فرسان، جزیره الغنم، جزیره الناموس، الاهباب، شبام، ظفار، منصوره، قلهاط، مسقط، صحار، کیش و بحرین توصیف شده‌اند.

یکی از مشخصات بارز کتاب ابن مجاور، هم‌چنان که از نام آن نیز برمی‌آید، توصیف و تمجید از یمن و شهرهای معروف آن است که شاید این امر ناشی از علاقه وی نسبت به آن جا بوده باشد. حتی در این راه از آوردن اشعار فارسی و عربی در مدح یمن دریغ نورزیده است. شعر زیر را از ابن البرجا در وصف یمن آورده است:

ز آن عارض چون آتش و آن خط چو نسترن
خوانند بهاری بهمه انجمن او را
این بار عجب تر کی به چهره چو بهار است
و آن‌گاه بر خسار، سهیل یمن او را
(ج ۱، ص ۸۴)

وی در کتاب خود اشعاری فارسی از فضل الله غزنوی، ادیب

صابر ترمذی، حسام کرمانی، ظهیری [فارسی‌بی؟] و غیره ذکر کرده است. پاره‌ای مواقع نیز اشعاری از خود به فارسی به عنوان شاهد آورده است که از جمله به مورد زیر می‌توان اشاره کرد:

چه کردی ایار روزگار تو نژند

که پیوسته گردی برنگ شینند

گهی زرد روی و گهی سبز گیش

گهی دست یار و گهی پای بند

(ج ۲، ص ۲۳۵)

به احتمال قوی سرودن اشعار فارسی نشان از تبار ایرانی ابن مجاور دارد.

اشاره به مواردی چون قیمت کالاها و اجناس متنوع چون گوشت، غله، سبزیجات، پنبه، ابریشم، ادویه و کالاهای هندی (از جمله ج ۱ صص ۹۰ - ۸۹)؛ اشاره به واحد اوزان و اکیال، ضرب سکه و انواع سکه‌ها؛ تأکید بر معروفیت برد (ردای) یمانی، به ویژه برد منطقه زبید (ج ۱، ص ۸۹)؛ بیان دقیق فاصله بین شهرهای مختلف؛

► نقشه راههای تجاری میان عمان و سیراف
از کتاب: عمان و تاریخها البحری

کتاب تاریخ
مستبصر را می توان
سفرنامه نامید، زیرا
بسیاری از نقاطی را
که ابن مجاور دربار
آن بحث می کند
خود دیده و سفرها
بسیاری به سواحل
دریای سرخ و
دریای عمان داشته
است

دروازه نصر و دروازه شرعه. (ج ۲، صص ۸۰ - ۱۷۹)
ابن مجاور هوای صنعا را خنک و معتدل شبیه هوای خراسان
ذکر می کند که در آن زعفران به خوبی به عمل می آمده است.
هم چنین انواع میوه ها چون سیب، زردآلو، هلو، گلابی، به، انگور،
انجیر، انواع گل ها چون نرگس و یاسمن و نیز غله جزء محصولات
صنعا محسوب می شده است. (ج ۲، ص ۱۸۵)

وی صنعا را بزرگترین شهر یمن و هوای آن را معتدل ترین شهر آن
ناحیه ذکر کرده است. (ج ۲، ص ۱۸۶). ابن مجاور برخی از مردم
صنعا را پیرو مذهب زیدیه دانسته است. (ص ۱۸۸)
با وجود اهمیت موارد فوق، ارزش کتاب تاریخ مستبصر برای
تاریخ ایران از بابت اشارات سودمندی است که ابن مجاور در
لابیای روایات خود درباره مناطق ساحلی دریای سرخ درباره
برخی مناطق ایران چون سیراف، کیش، کرمان، خراسان و نیز
اقدامات عمرانی پادشاهان باستانی ایران در این مناطق ارائه
کرده است.

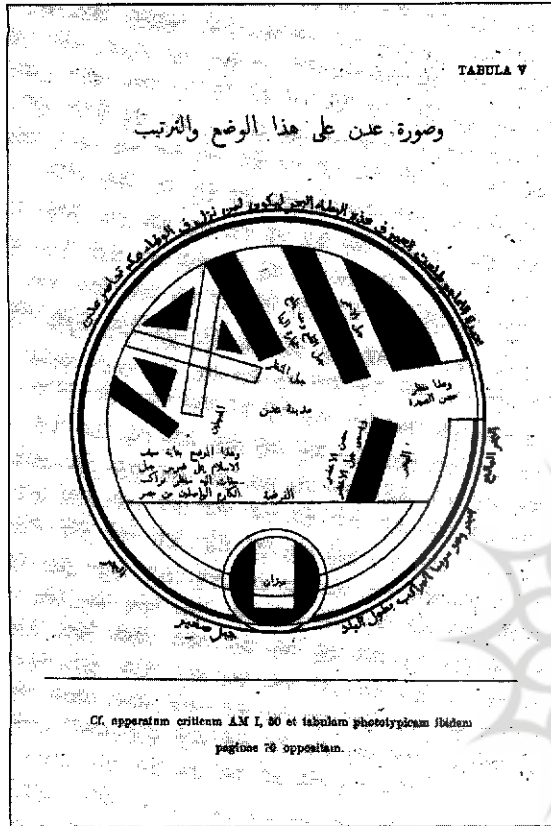
وی در کتاب خود اشارات بی شماری به ساختن شهرها و بناهای
عام المنفعه توسط پادشاهان باستانی ایران (ملوک عجم) در شبه
جزیره و منطقه یمن نموده است. (از جمله ج ۱، صص ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۵،

اشاره به اخذ مالیات بر تجارت [مکس، جمع آن مکوس] در بیشتر
نقاط و میزان آن (از جمله ج ۱، صص ۹۳ و ۱۲۴)؛ اشاره به
خاندان های حکومتگر برخی مناطق؛ رودها و کوه ها؛ عجایب
اقلیم ها؛ اشاره به حضور زیدی ها و خوارج در نقاط مختلف یمن، از
جمله مباحثی است که ابن مجاور درباره مناطق مختلف به آن ها
پرداخته است.

فصول زیادی از کتاب ابن مجاور به توصیف شهر عدن و
ویژگی های آن اختصاص دارد. ابن مجاور به ورود کشتی های
بی شمار به عدن که حاوی کالاهای زیاد و متنوع بوده اند اشاره
می کند. هم چنین وی میزان مالیاتی را که از هر نوع کالا نظیر
لفل، نیل، طباشیر، کافور، قرنفل، زعفران، کتان، حریر، عود و
غیره دریافت می شد، به گونه ای دقیق قید کرده است. (صص
۱۴ - ۱۳۱)

در بخشی دیگر به بناء شهر صنعا و ویژگی های آن پرداخته
است. وی طبق روایتی بنای این شهر را به شیت بن آدم (ع) و سام بن
نوح (ع) نسبت می دهد. به نوشته او صنعا حصار محکم از سنگ و
گچ داشته و دارای هفت دروازه بوده است: دروازه عُمدان، دروازه
دمشق، دروازه شیخه، دروازه خندق علیا، دروازه خندق سفلی،

▼ توصیف شهر عدن توسط ابن مجاور، از کتاب تاریخ المستبصر

کتاب تاریخ مستبصر اثری مهم وبی نظیر در زمینه تجارت دریایی در قرون میانه، به ویژه قرن‌های ششم و هفتم هجری محسوب می‌شود

ج ۲، ۱۸۳، ۲۱۴، ۲۱۶ و ۲۹۳

ابن مجاور در فصل مهمی از کتاب خود با عنوان «ذکر القاب ملوک العجم الذین تولوا ملک عدن»، القاب پادشاهان و ملوک ایرانی را که بر عدن حکم رانده‌اند به طور کامل ذکر کرده است. لذا این قسمت جهت بازسازی القاب ملوک قدیم ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. (ج ۱، صص ۱۲۰ - ۱۱۸)

ابن مجاور زمانی که از بهترین انواع شمشیرها نام می‌برد، در بین آن‌ها به شمشیرهای کرمانی اشاره می‌کند. شمشیرهایی که ایرانی‌ها با فولاد هرات - که از معادن آهن آن جا به دست می‌آمد - می‌ساخته‌اند. (ج ۱، ص ۲۹)

در پاره‌ای قسمت‌های کتاب نیز به ذکر حوادثی از دوره خوارزمشاهیان و سلاطین این سلسله چون سلطان محمد و سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه پرداخته است؛ حوادثی که به خراسان و عراق آن عهد مربوط بوده است. (ج ۲، صص ۲۶۲، ۲۶۳ و ۲۸۱)

اما مهم‌ترین بخش کتاب ابن مجاور، اطلاعات نادر و ارزشمندی است که راجع به مهاجرت مردم سیراف به شهرهای ساحلی دریای سرخ نظیر جدّه و عدن و نیز سکونت سیرافی‌ها در جزیره کیش ارائه می‌دهد.

در کتاب او اشارات زیادی به سرنوشت مردم بندر سیراف پس از افول و ویرانی این بندر مهم و بین‌المللی قرون میانه بر اثر زلزله و پراکندگی آن‌ها در سواحل خلیج فارس، دریای عمان و دریای سرخ شده است.

ابن مجاور هنگام اشاره به بنای شهر جدّه، بیان می‌کند که پس از ویرانی سیراف مردم آن جا به سایر شهرهای ساحلی دریای سرخ مهاجرت کردند. از جمله دو تن از آن‌ها به نام‌های «سپار» و «میاس» در جدّه ساکن شدند و بناهایی از جمله حصار بندر جدّه را از سنگ و گچ ساختند. (ج ۱، ص ۴۳) به گفته ابن مجاور مقبره‌ای از ایرانیان که در جدّه با آجر و گچ ساخته شده بوده، تا سال ۶۲۱ محکم و استوار بایرجا بوده است. (ج ۱، ص ۴۸)

گاهی نیز سیرافی‌ها را در مزدویه می‌بینیم. ابن مجاور معتقد است سیرافی‌ها این شهر را بنا کرده‌اند و پیشه اصلی آن‌ها دبایگی است و چرم‌سازان ماهری هستند و محصولات آن‌ها در بسیاری از شهرهای آن روز چون عراق، خراسان، کرمان و ماوراءالنهر و خوارزم به مصرف می‌رسیده است. (ج ۱، صص ۹۸ - ۹۷)

ابن مجاور در هنگام توصیف شهر عدن در ساحل دریای سرخ نیز به مهاجرت مردم سیراف به آن جا اشاره کرده و از سکونت سلطان شاه بن جمشید بن اسعد بن قیصر در آن جا خبر داده است. (ج ۱، ص ۱۱۷)

هم‌چنین ابن مجاور در فصل ذکر بنای شهر «غلافقه»، در ساحل دریای سرخ، تجدید بنای آن را در قرن پنجم هجری به دو برادر سیرافی نسبت می‌دهد. به نوشته او، این دو برادر در سال ۴۹۰ هجری به دلیل درگیری با حاکم جدّه، امیر قشیری شکر بن ابی الفتوح، از آن جا به غلافقه رفتند و به تجدید بنای شهر، که رو به ویرانی رفته بود مشغول شدند. (ج ۲، ص ۲۴۰)

وی بنای شهر اهو ب (در ساحل دریای سرخ) در سال ۵۳۲

مهم ترین بخش کتاب ابن مجاور،
اطلاعات نادر و ارزشمندی است که
راجع به مهاجرت مردم سیراف به
شهرهای ساحلی دریای سرخ نظیر
جده و عدن و نیز سکونت سیرافی ها در
جزیره کیش ارائه می دهد

وی نخستین ساکنان کیش را زرتشتیانی می داند که بلافاصله پس از ورود اعراب مسلمان به ایران، به آن جا رفته و بناهایی با آجر و گچ بر پا داشتند.

به نوشته او، به مرور این جزیره زندان «ملوک فارس» گردید و تنها ساکنان آن گروهی ماهیگیر بودند. تا این که با ویرانی بندر سیراف، دو مرد سیرافی وارد کیش شدند. آن ها بر ماهیگیران پیروز شده و آن ها را بیرون کردند و صاحب آن جا گردیدند. ابن مجاور از اقدامات مردم سیراف در آن جا، به ایجاد ساختمان های عظیم و کاشت درخت نخل اشاره کرده است. وی ورود سیرافی ها به کیش و آبادی آن جزیره را مربوط به سال های نخستین قرن ششم می داند.

(ج ۲، ص ۲۸۷)

گویا به زودی حکام کیش به قدری قدرتمند شدند که حملاتی را علیه عدن، جهت تسخیر آن جا ترتیب دادند. امری که ابن مجاور به آن اشاره کرده است. (ج ۱، ص ۱۳۴)

فصل پایانی کتاب ابن مجاور به توصیف بحرین اختصاص دارد که آن را «جزیره فی صدر بحر فارس» ذکر کرده است. (ج ۲، ص ۳۰۰)

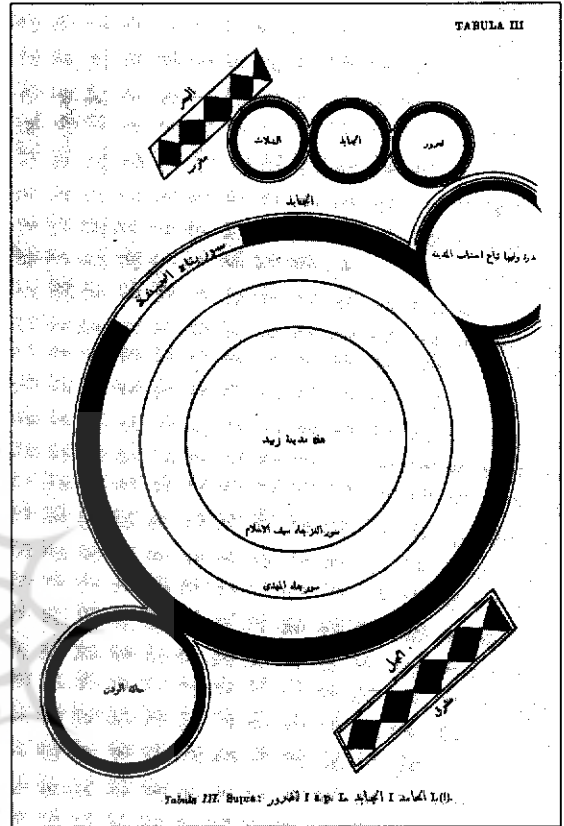
سرانجام ابن مجاور کتاب خود را با بیت زیر به اتمام می رساند:

ذراست صورت تو و دریا دو چشم من

ای در دور مانده ز دریا چگونگی

(ج ۲، ص ۳۰۱)

در نهایت ذکر این نکته ضروری است که کتاب تاریخ مستبصر اثری مهم و بی نظیر در زمینه تجارت دریایی در قرون میانه، به ویژه قرن های ششم و هفتم هجری / دوازدهم و سیزدهم میلادی محسوب می شود.

هجری را نیز به ابوالقاسم رامشت بن شیرویه بن حسین بن جعفر فارسی نسبت می دهد (ج ۲، ص ۲۴۷). می توان این احتمال را داد که ابوالقاسم رامشت فارسی نیز از مهاجرین سیراف بوده باشد.

ابن مجاور بنای شهر مریاط را نیز به مردم سیراف نسبت می دهد. (ج ۲، ص ۲۷۰)

اما مهم ترین بخش کتاب ابن مجاور برای تاریخ کرانه های خلیج فارس، بخش هایی از آن است که به توصیف جزیره کیش (قیس)، بنای آن، وجه تسمیه و ویژگی های آن اختصاص دارد. اگر نه قدیمی ترین، اما به جرأت می توان گفت که مفصل ترین اطلاعات بر جای مانده راجع به کیش، پررونق ترین بندر تجاری بین المللی قرون میانه متأخر (قبل از رونق یافتن هرمز و پس از افول سیراف) را می توان در کتاب تاریخ مستبصر ابن مجاور مشاهده کرد. این امر اهمیت فوق العاده ویژه و نادری به کتاب ابن مجاور بخشیده است.

ابن مجاور در فصل «بناء قیس و ساکنان مجوس آن»، به حضور ایرانیان زرتشتی در کیش پس از ورود اعراب مسلمان به ایران اشاره می کند.